

ՎԵՐՋԻՆ ՄՈՂԻԿԱՆԸ

(Ծննդյան 100-ամյա տարելիցի առթիվ)

Պատմում են, որ Բուխարայում
նշանավոր փիլիսոփա Ավիցեննան
խոր գլուխ է տվել մի ոտաբորիկ
փոքրիկ և գիսախոլ տղայի: Զար-
մացած ընկերներին այսպես է ասել.

- Այս տղայի պապը իմ ուսուցիչն է
եղել: Կենդանի մնամ՝ կխոնարհվեմ
նաև նրա ծոռանը:

Սա՛ 11-րդ դարում:

Այսօր ուղղակի իմաստով ոչ ոք չի
խոնարհվում իր ուսուցչի թոռանը, և
դրա կարիքն ամենևին էլ չկա: Բայց
մինչև հիմա էլ Ուզբեկստանում երբ
պատվում են որևէ մարդու, նրա կող-
քին անպայման նստեցնում են նրա

ուսուցչին: Դա հարգանքի իսկական տուրք է ուսուցչին, մի մարդու,
որը բարի և խիստ է միաժամանակ, ուշադիր ու պահանջկոտ...

Եթե երբևէ հանդիպեի իմ սիրելի ուսուցչի՝ Աշոտ Պատմագրյանի
թոռանը, անպայման խոր գլուխ կտայի՝ ի նշան երախտագիտության:

1920-ական թվականներին արվեստի աշխարհ եկավ հայ
երաժիշտների մի փայլուն համաստեղություն, որը սկզբից իսկ լծվեց
ստեղծագործական ու կատարողական, գիտական ու մանկավար-
ժական մեծ ու ժողովրդանվեր առաքելության: Սփյուռքում այդ
համաստեղության ամենից ավելի բազմաշխատ ներկայացուցիչ-
ներից է Ա. Պատմագրյանը, որը հայ երաժշտության պատմության
մեջ իր յուրահատուկ տեղն ունի որպես երաժիշտ, երգահան,
խմբավար, մանկավարժ, երգահավաք:

Ուղիղ գծով Առաքել Դավրիժեցու տոհմից սերված շառավիղը՝ Ա.
Պատմագրյանը, ծնվել է Թավրիզում, 1898 թ. մայիսին: Նախնական

կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Արամյան վարժարանում: 1912-ին, որպես ընդունակ աշակերտ, նրան քերում են Էջմիածին: Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում սովորելու ընթացքում դրսևորվել են նրա երաժշտական հակումները: Նա խորապես տոգորվել է տարիների առաջ նույն ճեմարանն ավարտած մեծն Կոմիտասի անձով, գործով, նպատակներով և նվիրվել նույն գործին: Ինքն էլ նույնքան հետամուտ է եղել երաժշտությանը թե՛ դասարանում, թե՛ ինքնուրույն պարապմունքների ժամանակ: Դեռևս 16 տարեկան, ճեմարանում կազմակերպել է իր առաջին երգչախումբը:

Ճեմարանն ավարտելուց հետո՝ 20-ամյա պատանին վերադառնում է Թավրիզ և ուսուցչություն անում իր իսկ ուսանած վարժարանում: Միաժամանակ ղեկավարում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու երգչախումբը, հորինում ու քեմադրում մանկական օպերետներ («Տերն ու ծառան», «Օունն ու կատուն», «Բրուտ ապերը», «Որբ Ալինան» և այլն):

1921 թվականին ուսումնաստենչ պատանին մեկնում է Գերմանիա, ընդունվում Բեռլինի Օթերնշես մասնավոր կոնսերվատորիան՝ միաժամանակ հետևելով Ֆրիդրիխ Վիլհելմ համալսարանի գեղագիտության և արվեստի պատմության դասընթացներին: Այդ օրերին ըմբռնում է այն միակ ճշմարտությունը, որ հարազատ ժողովրդին ծառայելու միջոցով էլ կարող անջատ լինել նորաստեղծ հանրապետությանը ծառայելու պատրաստակամությունից: Այդ համոզումը Ա. Պատմագրյանին դարձնում է տեղի Խորհրդային Հայաստանի բարեկամ հայ ուսանողների միության կազմակերպիչներից մեկն ու առաջին նախագահը: Այստեղ էլ հայ մեծատաղանդ բանաստեղծ Ե. Չաբենցը գտնում է նրան, որ իրեն ծանոթացնի Բեռլին քաղաքին, և մի քանի օր հյուրընկալվում է նրա մոտ:

Ոչ թե անձնագրով, այլ հոգով իրեն զգալով Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացի, 1924-ին ընդունում է Հայաստանի՝ Ֆրանսիայում բացվող ներկայացուցչության հրավերը, մեկնում Փարիզ և պաշտոնավարում որպես այդ ներկայացուցչության քարտուղար ու թարգմանիչ: Իր վերածնված հայրենիքի համար, Հայաստան-Սփյուռք կապերի ամրապնդման նպատակով, Փարիզում նա շատ ազգանվեր գործեր է կատարում: Տեղի ձուլարաններից մեկում հայտնաբերում է արձանագործ Ա. Տեր-Մարությանի քանդակած Խաչատուր Աբովյանի հոյակապ կիսանդրին և անմիջապես կազմակերպում դրա «փրկագնումն» ու առքումը Հայաստան:

Ուսումնական շրջանն ավարտելով, Ա. Պատմագրյանը նվիրվում է հայ երգի և երաժշտության ուսումնասիրության ու տարածման աշխատանքին: Ստեղծագործության և աշխատանքի ասպարեզը շատ մեծ էր: Դեռևս Բեռլինում Ա. Պատմագրյանն արդեն կանգել էր դիրիժորական մոտակալի առջև, վարել սիմֆոնիկ նվագախմբի համար իր մշակած հայ ժողովրդական մեղեդիների, այդ թվում՝ «Նինա-րի հարսանիքը» խորագրով ռապսոդիայի կատարումը:

1926-ին Փարիզում, դարձյալ Կոմիտասի օրինակով, կազմակերպում է «Գուսան» անունով սովարանդամ երգչախումբը, որը մերթընդ մերթ բեմահարթակ է հանում սիմֆոնիկ նվագախմբի ուղեկցությամբ: Նման համերգներից մեկը խորհրդանշական մեծ իմաստ ունեցող իրադարձություն էր. 1928-ի ապրիլի 24-ի երեկոյան, երբ ամենուր տեղի էին ունենում սգահանդեսներ, Էլֆելյան աշտարակի ռադիոկայանից Օդիոնի հռչակավոր սիմֆոնիկ նվագախմբի ու «Գուսան» երգչախմբի մասնակցությամբ աշխարհով մեկ հնչում է Ա. Պատմագրյանի վարած հայկական համերգը՝ բոլորին ազդարարելով, որ հայ ժողովուրդն ապրում է ու ստեղծագործում:

Այնուհետև նա անվերջ շրջում է սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում՝ Լոնդոն, Կահիրե, Հալեպ, Բեյրութ, Թեհրան, Թավրիզ, Սպահան, Աբադան, ինչպես նաև՝ Հյուսիսային Ամերիկայի զանազան քաղաքներում: Երուսաղեմում աշխատում է նշանավոր մանկավարժ, գրող-գրականագետ Հակոբ Օջականի, ճանաչված բանաստեղծ Նդիվարդի (Նդիշե վարդապետ Տերտերյան), հանրաճանաչ անգլերենագետ-թարգմանիչ Պերճ Սանտրունու, Օհան Դուրյան քառյակի և այլոց հետ: Դա եղավ Երուսաղեմի Ժառանգավորաց վարժարանի երանելի վերջին (1948) շրջանը: Երբ լսարան էր մտնում մեր սիրելի երգ-երաժշտության ուսուցիչը՝ Ա. Պատմագրյանը, վանականի լրջության ու լոռության սովոր ճեմարանականները մեկ անգամից աշխուժանում, ոգևորվում էին, և սովորական բարևից հետո՝ ձեռքը շարժում էր ու ժպտախառն ասում՝ Հակոբո՛ւ, երգի՛ր, տղա՛ս, և սկսվում էր հայկական երգը... ինչպիսի՛ երանություն...:

- Ծեմարանի սաների օթևանատան երկրորդ հարկում գեղեցիկ սենյակ էին հատկացրել նրան: Պատշգամբից նայում էր Թարգմանչաց վարժարանի աշակերտների խաղերին: Տան դուռը բաց էր: Ինչոր գործով ուզում էի տեսնել նրան: Դռնից նայեցի: Պատշգամբից հիացած նայում էր վազվզող երեխաներին: Ինձ չէր նկատել: Հան-

կարծ, երևի թե անկախ իրենից, հուզախառն ասաց. «Դե եկ, Աստված իմ, անժառանգ հեռացիր աշխարհից»։ Երբ դուրը թակեցի, Ա. Պատմագրյանը ետ նայեց, սթափվեց ու բութ մատով մաքրեց խոշոր ու սև աչքերը։

Նրա աստանդական կյանքը իսկական մի «Ռդիսական» է՝ կարճատև, բայց նշանակալի դրվագներով՝ հին ու նոր աշխարհամասերի քառուղիներում։ Այդ շրջապտույտները, անշուշտ, ինքնանպատակ թափառումներ չէին։ Ամենուրեք, իր ուժերի ներածին չափով, աշխատել է կազմակերպել երգչախմբեր, հնչեցրել հայ երգը գաղութահայության մեջ։

Ա. Պատմագրյանը վաղ հասակից զբաղվել է կորստյան ենթակա հայ ժողովրդական երգերի հավաքման, մշակման ու ձայնագրման գործով։ Այդ ներշնչանքը գալիս է հայ ժողովրդից, որը դարավոր տատապանքների միջով, թափառումների տատապակոտ ճամփաներին երբեք չի զգել իր ոգեղեն զավակը, այն ժամանակ, երբ հաճախ է ստիպված եղել զգել իր հարազատ որդուն...։

Իրավացի է Ա. Պատմագրյանը, որն ասում է, թե՝ «Արհավիրքի օրերին մեր գաղթական ժողովուրդը իրենց նյութեղեն հարստությունները՝ ոսկի, արծաթ, հայրենի տան նկուղներում թաղեցին, բայց իրենց հետ փախցրին, իրենց հետ տարագրեցին ոգեղեն հարստությունները՝ ձեռագիր Նարեկը, եկեղեցու քանդակազարդ դուռը»¹։

Այդպես է. ժողովրդական երգը մի հոգևոր բարիք է, որ ժառանգաբար անցնում է սերնդից սերունդ, դառնում յուրաքանչյուրի հարազատը։ Ձայնագրել, պահպանել բանավոր ստեղծագործության այս ոգեղեն հունձը, նշանակում է ազգամիլեր գործ կատարել։

Շնորհակալ աշխատանք է Ա. Պատմագրյանի խմբագրած «Գանձարանը»։ Ալեքսանդրիայում հրատարակած այդ ձայնագրյալ երգարանի վեց պրակներում ամփոփված են 700-ից ավելի հայ ժողովրդական, ազգային-հայրենասիրական երգեր, որ մեր ժողովրդի սեփականությունն են, թեև այդ պրակներում կան որոշ անճշտություններ։ Այս ամենով հանդերձ, Ա. Պատմագրյանի երգերի մի մասն աչքի է ընկնում հայ երաժշտության համար բնորոշ պարզ ու անպանույն ոգով, որը և նրանց գեղարվեստական արժանիքն է։

¹ «Քառասնամյա Հոբելյան Ա. Պատմագրյանի», Բեյրութ, 1962 թ., խմբագրեց Պ. Սիմոնյան։

Ա. Պատմագրյանի գրչին են պատկանում և ինքնուրույն երգեր ու ժողովրդական երգերի մշակումներ: Նրա մշակած երգերից են՝ «Յար գյուլա», «Դուդուկ», «Դիլբար», «Սարերի հովին մեռնեն», «Լուսնակը ցուաց. գնաց» և այլ երգեր: Ինքնուրույն երգերից են՝ «Իմ գարուն», «Օրոր», «Սիրտս», «Փափագ», «Ցնորք», «Սիրերգ» և այլն:

Անշուշտ պատահական չէ, որ Ա. Պատմագրյանի ստեղծագործության մեջ գերակշիռ տեղը երգային ժանրն է զբաղեցնում: Երգն է միայն, որ, միավորված բանաստեղծական խոսքի հետ, ամենից պարզ ու անմիջականորեն է խոսում մարդու սրտին, նամանավանդ՝ տարագիր հայի սրտին:

Ա. Պատմագրյանն ունի նաև ստեղծագործության անտիպ էջեր, ուր հանդիպում ենք այլ ժանրի երկերի՝ նվագարանային պիեսներ, օպերային երկերի ստեղծման փորձեր: «Հեքիաթ» կոչվող օպերան գրել է 1932 թվականին: «Պիժանը գիվը» օպերան, Ֆիրդուսու «Շահնամեի» մի հատված սյուժեով, Իրանի կառավարությունը պատվիրել էր Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակի առթիվ՝ 1935 թվականին:

Ա. Պատմագրյանի երգերի կատարման ու տարածման մեջ նշանակալից էր վաստակը նրա կնոջ՝ երգչուհի Ռոզ Պատմագրյանի: Ռոզ Պատմագրյանը ծնվել և նախնական կրթությունն ստացել է Թավրիզում, որտեղից, 1914 թվականի պատերազմի ժամանակ, ծնողների հետ գաղթում է Թիֆլիս: Այստեղ նա սովորում է Հովհաննյան դպրոցում՝ միաժամանակ մասնակցելով կոմսերվատորիայի ձայնամշակման դասընթացներին: Այնուհետև նա 1921-ից ուսումը շարունակում է Լենինգրադում, պրոֆեսոր Երշովի ձայնամշակման դասարանում:

1925-ին Թիֆլիսում ամուսնանում է Ա. Պատմագրյանի հետ և մեկնում Փարիզ: Այդ օրվանից Սփյուռքում է ընթանում նրա ուսումը, ապա և հայրենանվեր երգչական կատարողական գործունեությունը:

1933-ին իր կյանքի ու գործի հավատարիմ ընկերուհու՝ երգչուհի Ռ. Պատմագրյանի հետ նա երեք տարով մորից է հանգրվանում Թավրիզում. դասավանդում է, կազմակերպում երգչախումբ, Թավրիզում առաջին սիմֆոնիկ նվագախումբը կատարում է իր ստեղծագործությունները, տարածում հայկական, ռուսական, արևմտաեվրոպական երաժշտական դասական արժեքները: Պարսկաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար

մշակում է իրանական ժողովրդական մեղեդիներ (ինչպես ինքն է գրում՝ «Օւր, Մ'ահուր», «Հեջջազ գամմաներով»):

Բայց, ավա՛ղ, Ռոզ Պատմագրյանը երկարատև հիվանդությունից հետո վախճանվում է 1959 թ. օգոստոսի 25-ին, Փարիզում:

Աշոտ Պատմագրյանն ունի բազմաթիվ ուսումնասիրություններ հայ երաժշտության մասին: Դրանցից են՝ «Հայ ժողովրդական երգը», «Մեր երաժշտությունն անցյալից», «Ժողովրդական արվեստի տարրերի գործածությունը հայ եկեղեցական երգեցողության մեջ ժ. դարում» և այլն: Նա հաճախ է այս թեմաներով գեկուցումներ կարդացել սփյուռքահայ հասարակության առջև, որը, անշուշտ, գաղութահայ պայմաններում օգտակար, հայրենամոլեր գործ էր: Իր աշխատություններում բարձր գնահատական է տալիս մեծն Կոմիտասի անմահ գործին: Նա գրել է. «Եվ այսօր իսկ իր մի քանի տետրակները հանդիսանում են մի տեսակ կանոնագիրք, մի տեսակ քերական, որ յուրաքանչյուր հայ երաժիշտ, ուր էլ լինի նա՝ հեռավոր Արևմուտքում թե Հայաստանում, պետք է ձեռքի տակ ունենա որպես ուղեցույց, եթե ուզում է, որ իր երգը հայերեն հնչի և հայ սրտերից ներս թափանցի... Այս է պատճառը, որ մեր երախտագետ ժողովուրդը Կոմիտասի համար կառուցեց իր ոգեղեն հույակապ կոթողը: Եվ չպետք է փորձել այդ կոթողից նույնիսկ մի աղյուս տեղից շարժել արդիական երաժշտության լույսի տակ, ինչպես որ այդ չենք կարող անել Մ'եսրոպ Մաշտոցի համար՝ արդիական լեզվագիտության լույսի տակ, որովհետև թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը անցել են մեր մշակույթի պատմության մեջ անջնջելի արդիականությամբ»²:

Ա. Պատմագրյանը մեծն Կոմիտասի նկատմամբ հատուկ պաշտամունք ուներ: Միշտ կրկնում էր նրա անունը դասընթացների ժամանակ և օրինակներ բերում նրանից...:

Գովելի է Ա. Պատմագրյանի աշխատանքը երեխաների երաժշտական կրթությանը ծառայելու ասպարեզում: Չորս տասնամյակից ավելի մանկավարժական աշխատանքով սեր է արթնացրել մանուկների մեջ դեպի երաժշտությունը, նրանց տվել երաժշտական գրագիտության առաջին դասերը (այդ թվում նաև՝ տողերիս հեղինակին): Նա ստեղծել է սովետիոյի բավականին հետաքրքիր մեթոդական

² 1959 թ. Փարիզից «Սովետական Հայաստան» ամսագրին ուղարկած իր հոդվածից:

տարրեր պարունակող ձեռնարկ, որը մեծ ընդունելություն է գտել հասարակության կողմից, օգտագործվել դպրոցներում:

Ա. Պատմագրյանը երկար ժամանակ զբաղվել է մաս խմբագրական գործունեությամբ: Դրանով նա կարողացել է համախմբել հայրենաբաղձ երիտասարդներին հայ երգի շուրջ, որը մեր ժողովրդի հոգեկան կորովի ու բարոյական առաքինությունների կազմակերպման ու դրսևորման ազդակներից մեկն է: Սփյուռքահայ ունկնդիրը, հեռու հայրենի հողից, ուծացումի սարսափելի վտանգի տակ, կառչած իր բուն ազգային երաժշտությանը, նրա մեջ տեսնում է ազգապահպանման մի զորավոր միջոց:

Ու այսպես սփյուռքահայ երգահանն իր ստեղծագործական գործունեության մեջ մի առաքելության մշակ է: Դա ազգապահպանման սրբազան գործն էր, որը թելադրում էր նրան իր երաժշտական լեզվով՝ սերտորեն կապված ու միշտ մատչելի լինել տարագիր հայությանը: Մինչդեռ ստեղծագործական ձիրքով օժտված երգահանն անկարող էր մնալ միատարր շրջանակներում: Նա փորձում է ընդլայնել իր ստեղծագործական շրջանակները՝ ինքնատիպ զարգացման տարրերով: Բայց միշտ չէ, որ հաջողվում է մեծ երգահանին՝ Ա. Պատմագրյանին, գտնել ոսկե միջինը: Երբեմն նա կտրվում է ազգային մթնոլորտից, երբեմն մնում է այդ շրջանակներում, բայց այն մակարդակին, որը հեռու չէ բարձր գեղարվեստականության պահանջներից:

Լինելով բանիբուն ու փորձված մանկավարժ, նա 1937-ին Եգիպտոսում հրատարակում է ուսուցման նոր մեթոդներով շարադրված «Երաժշտարան» ձեռնարկը, որը լայնորեն տարածվում է սփյուռքահայ դպրոցներում որպես երգ-երաժշտության դասագիրք և արժանանում անվանի գրող Արշակ Չոպանյանի և այլոց դրվատանքին: 1963 թվականին նույն գիրքը լույս է տեսնում Թեհրանում պարսկերեն լեզվով:

Մանկավարժական ու երաժշտական-կատարողական գործունեության կողքին Ա. Պատմագրյանը լուրջ վաստակ ունի նաև որպես ստեղծագործող: Այստեղ նա իր տաղանդը հատկապես հեղել է խմբերգային ու մեներգային բնագավառում՝ առինքնող վարպետությամբ մշակելով հայ ժողովրդական երգերի մի հարուստ շարք կամ հորինելով ինքնուրույն երգեր ու ոտմաններ: Լայն է նրա ստեղծագործության, աշխատանքային քարտեզը:

Ջերմ ընդունելության են արժանացել հատկապես Սփյուռքում նրա մանկական օպերետներն ու բալետային դրվագները, ինչպես նաև՝ սիմֆոնիկ էտյուդները: Այդ բոլորն ինքնին քիչ չէ հայ երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ Ա. Պատմագրյանին բարձրադիրք տեղ հատկացնելու համար: Սակայն այդ տեղն ավելի ակնառու կդառնա, եթե հիշենք նաև նրա երաժշտագիտական գործունեությունը: Այդ գործունեության պսակներից մեկն է «Գանձարան հայ երգերի» չափազանց արժեքավոր վեցհատորյակը, որտեղ հեղինակը հավաքած, նոտագրած գետեղել է հայկական շուրջ 700 հին ու նոր երգ, ուղեկցել հեղինակների մասին տեղեկություններով ու հրատարակել:

Մյուս պսակը 1954-ին արևելագետների միջազգային համագումարում կարդացած գեկուցումն է՝ «Ժողովրդական արվեստի տարրերի գործածությունը հայ եկեղեցական երգերի մեջ ԺԲ դարում»: Վերջապես հիշենք նաև «Հայ երգը դարերի միջից» մեծահատոր ուսումնասիրությունը, որտեղ վաստակաշատ հեղինակը հանգամանորեն անդրադարձել է հայ ժողովրդական, գուսանական, եկեղեցական, դասական ու մերօրյա երգարվեստի պատմությանն ու դեմքերին:

Որդիական նվիրվածությամբ հայրենավատ Ա. Պատմագրյանը կապված էր հայրենի երկրին: Հայաստանի գեղարվեստասեր հասարակայնությունը նրան շատ լավ գիտեր: Գիտեր մամուլում նրան նվիրված հոդվածներից, գործերի երևանյան կատարումներից, Հայպետհրատի հրատարակած նրա «Ռոմանսներ» ժողովածուից: Երևանում կազմակերպում են մեծարման երեկո, որին ինքն էլ ներկա էր. հրճվում էր, հուզվում, որ հայրենիքը գնահատում է իրեն...:

Վերջին անգամ Երևանից մեկնում է հաստատ համոզված, որ շուտով կդառնա Հայաստանի մայրաքաղաքի մշտական բնակիչը, դեռևս տարիներ կապրի ու կստեղծագործի: Արդեն արտոնված էր մեծ արվեստագետի ու հայրենասերի հայրենադարձությունը, Երևանում արդեն նրա համար բնակարան էին առանձնացնում և սպասում վերադարձին:

Բայց, ավա՜ղ, գալու փոխարեն նա գնաց, գնա՛ց ու այլևս չվերադարձավ: Նրա վերջին հանգրվանը եղավ Լիբանանի Բեյրութ քաղաքը: Նա վաստակաշատ երաժիշտների սերնդի վերջին մոհիկանը եղավ:

Մի անգամ երգ-երաժշտության դասի ժամանակ նա իր հուշերից պատմեց.

«Պողոս Մակինցյանը մի տարի եղավ մեր ուսերենի ուսուցիչը: Նա ամեն բան էր, բայց ոչ ուսուցիչ: Արդեն նա այդ տարիներին իսկ ճանաչված գրականագետ էր, մի բան, որ նրան դարձրել էր շատ հավակնոտ և շուրջինների՝ ուսուցիչ կամ ուսանող, նայում էր բարձրից: Իր կյանքից հիշում եմ հետևյալ դրվագը:

Ծեմարանը իր փոքրիկ հիվանդանոցն ուներ, ուր պառկում էին հիվանդ աշակերտները: Մի քանի օրով ես այնտեղ պառկած ժամանակ, այնտեղ էին նաև Ակսել Բակունցը և մի երրորդ լսարանական ուսանող: Պատահաբար Մակինցյանը այցելության էր եկել այդ երրորդ ուսանողին: Երկար նստեց և խոսակցության բռնվեց նրանց հետ: Ես լուռ հետևում էի նրանց խոսակցությանը: Խոսակցության նյութը Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն էր, որ այդ օրերում բռնկվել էր: Ինձ շատ տպավորել է Մակինցյանի և Ա. Բակունցի միջև եղած այս մտքերի փոխանակությունը: Մակինցյանը այն միտքն արտահայտեց, թե՛ եթե միջազգային հեղափոխությունը պահանջի, որ հայ ժողովուրդը բնաջինջ լինի, չպետք է ցավել դրա համար, պետք է բնաջնջվի: Բակունցը իրենից դուրս եկած պատասխանեց՝ եթե հայ ժողովրդի ազատագրությունը պահանջի, որ միջազգային հեղափոխությունը կործանվի, չպետք է ցավել, թող կործանվի:

Մակինցյանը չկարողացավ հանդուրժել մի աշակերտի այս հայտնուն արտահայտության, ջղայնացած հեռացավ հիվանդանոցից...:

ԳԵՎՈՐԳ ՎՐԹԱՆԵՍՅԱՆ

Մուսա լեռան հուշարձան-համալիրի տնօրեն,
Սարդարապատի ազգագրական
թանգարանի գիտխորհրդի անդամ